

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

А.С.Довгерт

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Академії правових наук України,
завідувач кафедри міжнародного приватного і митного права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

УДК 347

СУЧАСНІ ПРИВАТНОПРАВОВІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ З ОГЛЯДУ НА ФОРМУВАННЯ ВСЕСВІТНЬОЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Обґрунтовується доцільність формування всесвітньоцивільного права, як регулятора природних відносин. Доводиться, що сучасною домінуючою формою всесвітньоцивільного права є міжнародне приватне право. Особлива увага приділена визначенню внеску України у формуванні всесвітньоцивільного права, визначається співвідношення всесвітньоцивільного права та Цивільного кодексу України, а також перспективи його подальшого розвитку.

Обосновывается целесообразность формирования всемирногражданского кодекса, как регулятора естественных отношений. Доказывается, что современной доминирующей формой всемирногражданского права является международное частное право. Особенное внимание уделено вкладу Украины в формирование всемирногражданского права, определяется соотношение всемирногражданского права и Гражданского кодекса Украины, а также перспективы его дальнейшего развития.

The expediency of formation of the all-World Civil Code, as regulator of natural relations is proved. It is proved, that the modern dominating form of the world civil law is the international private law. The especial attention is given the contribution of Ukraine to formation of the World Civil Law, the parity of the World Civil Law and the Civil Code of Ukraine, and also prospect of its further development is defined.

1. Поняття та форми сучасного всесвітньоцивільного права

Відповідно до доктрини природного права цивільно-правові відносини існують об'єктивно. Всі вони мають такий природний генний код як юридична рівність учасників, їх вільне волевиявлення та майнова самостійність. У зв'язку з тим, що характер цих відносин є природним, а не таким, що залежить від волі законодавця, завдання останнього полягає лише в пізнанні природної суті цих відносин й встановленні адекватного їй регулювання. У цьому сенсі хібно говорити про якийсь зовнішній метод правового регулювання цивільних відносин.

Як стародавні філософи (Цицерон, Авіквський тощо), так і сучасні правники [1], ведуть мову переважно про те, що природне приватне право (природні закони) має універсальний характер для людей незалежно від їх національної чи державної

© Довгерт А.С., 2009.

належності. Виходячи з того, що природне приватне право є універсальним, неважко припустити, що й позитивне (писане) право, яке повинно відповідати природному, намагатиметься наблизитися до цієї якості (універсальності). Іншими словами, національні приватноправові системи окремих держав та їх економічних угруповань згодом повинні “переплавитися” в єдине позитивне всесвітнє приватне право (всесвітньоцивільне).

Для позначення єдиного світового приватного права ми взяли термінсполучення “всесвітньоцивільне право” через його широкі використання вченими у XVIII-XIX ст. ст. Наприклад, у фундаментальній праці київського професора Костянтина Неволіна “Енциклопедія законодавства”, що вийшла друком в Києві у 1839-1840 рр. [4], ми знаходимо, зокрема, аналіз правових ідей І. Канта та Й. Фіхте щодо всесвітньоцивільного права (*ius cosmopolitanicum*).

Всесвітньоцивільне право за І. Кантом — це всезагальні закони, яких повинні дотримуватися всі народи у своїх взаємних відносинах. Власне, й ідея права у І. Канта полягає у мирному спілкуванні всіх народів Землі як засобу для досягнення мети природи, що полягає у повному розвитку здібностей людини. На думку І. Канта та його послідовників, людині — громадянину світу, незалежно від її підданства, належать такі права і свободи, як право виходу та в'їзду на територію будь-якої держави, право руху товарів, право збереження фізичної та духовної особистості, свобода духовного спілкування, свобода вибору місця проживання тощо².

Цікаво, що проф. Л. О. Комаровський, якому було доручено написати статтю “Міжнародне право” до енциклопедії Брокгауза і Ефрона, наприкінці XIX століття зазначав, що міжнародне право все ясніше складається з публічного міжнародного права та приватного міжнародного права (цивільного та кримінального), а предмет останнього, відштовхуючись від колізій законів, розширюється до всесвітньоцивільного права, про яке мріяв ще І. Кант [6]. Всесвітньоцивільним правом називає міжнародне приватне право і П. Є. Казанський [7].

Питання про всесвітньоцивільне право у XVIII-XIX ст.ст. виникло не випадково. Саме в цей період утворюється європейська система суверенних держав, що спричиняє остаточний занепад старого (ще середньовічного) *lex mercatoria*, яке регулювало міжнародну торгівлю [8]. Перед людством постала проблема такого характеру: як в умовах життя по національних домівках та за відсутності наднаціонального права забезпечити правове регулювання принаймні міжнародної торгівлі та міжнародного спілкування, які геометрично стрімко почали розвиватися. Протягом часу було обмаль, а засобів недостатньо. Вихід знайшли швидко та дешево, і полягав він у впровадженні **колізійного права**³, яке пропонувало регулювати міжнародні приватні відносини за допомогою вибору приватного права якоїсь однієї країни.

¹ Слід звернути увагу на те, що поjęcia “цивільне право” та “приватне право” нами вживаються як однакові за змістом. Не випадково дореволюційні юристи (Й. Покровський та ін.) вважали ці поjęcia тотожними. Ми не годіємо думати тих вчених, які в цивільному праві вбачають лише одну із галузей приватного права поряд з іншими його галузями: сімейним, земельним, сімейним тощо (див., напр., [2]). З нами солідарний проф. М. Сібіхов, який стверджує, що “приватне право як супергалузь охоплює лише одну галузь права — цивільне право і є повністю тотожним йому” (див., [3]).

² Київський професор В. Незабитовський так само, як К. Неволін, І. Кант та ін. вважав, що є права, які належать людині незалежно від держави. До них він відносив право вільного пересування, право вільного входу до чужої території тощо. Правда, ці права він називав загальнонародними (по І. Канту — це всесвітньоцивільні права). Загальнонародним правом, на думку В. Незабитовського, є право всіх людей, пов'язаних загальним зв'язком, загальним ступенем цивілізації та зв'язаних в людині людської гідності, незалежно від політичного поділу на держави. Він ставить перед наукою міждержавного права завдання викликати до життя втрачену думку про загальнонародний союз. Справа в тім, що із пливом часу римське *ius gentium*, яке раніше включало міждержавне право і право загальнонародне, в XIX ст. вже розуміється тільки як міждержавне право, а думка про союз загальнонародний занепадає і втрачається у відносинах державних.

В. Незабитовський підкреслює, що право міждержавне і право загальнонародне — це дві окремі сфери. Якщо раніше держави керувалися лише самостійністю та вільною розповідністю, то зараз настав час іншої ідеї — єдності та союзу. Саме ця ідея і дає потічок для розвитку всесвітньоцивільного або загальнонародного права. Загальнонародній підлеглий (вільній) русь собі, посполитий, вольодий, посполитий, посполитий, рух майна) більше та вільніше ведуть до зближення між державами. Ці зв'язки, на думку В. Незабитовського, міцніше, ніж політичні відносини між державами [5].

³ В російській літературі того часу використовувався переважно термін “міжнародне приватне право”, під яким традиційно розуміли тільки колізійне право. Інші до нього додавали питання громадянства, прав іноземців, або питання процесуального права (див., [9]). Сам проф. В. Грабарь вживав термін “міжнародне цивільне право”. На його думку міжнародне цивільне право є окремою галуззю міжнародного права та включає матеріальні, колізійні та процесуальні норми. Термін “міжнародне цивільне право” вживався окремими заходими публіцистами, особливо італійськими, починаючи з 1837 р. У Росії цю назву використовував П. Є. Казанський (див., [7]). Термін “міжнародне цивільне право” зустрічається і в праці В. П. Данєвського “Посobie к изучению истории и системы международного права” (1892 р.).

В 1873 р. міжнародне приватне право та міжнародне кримінальне право були висунуті в колективі лекцій М. М. Капустини [10], а в 1875 р. ці питання включив до своєї праці харківський професор А. М. Столяков [11]. Але найбільш систематичний та широкий огляд міжнародного приватного права дав Ф. Ф. Мартенс у другому томі своєї знаменитої праці “Современное право цивилизованных народов” (1883 р.) [12].

Київський професор О. Ейхельманн в своїх працях за існуючим в Росії якне на той час підходом, під міжнародним приватним правом розуміє тільки справедливий вибір тих чи інших дієкомісцевих законів, згідно з якими повинна вирішуватися справа [13; 14].

Швидке вирішення цієї проблеми стало можливим завдяки тому, що у розпорядженні людства вже було середньовічне вчення про “колізії статутів” в межах однієї держави. У XIX ст. законодавство та судова практика всіх цивілізованих держав стали застосовувати випрацьовані начала “колізії статутів” до відносин міжнародних. При цьому був врахований стан цивільно-правових законів держав. Було визнано їхню близькість, в основі якої лежать такі принципи як *bona fides* та свобода особистості. Власне, цей стан цивільних законів і дозволив поширити теорію “колізії статутів” на сферу міжнародну.

Колізієне право — це непростий та не зовсім зручний юридичний механізм, особливо якщо брати до уваги значні труднощі, пов’язані з тлумаченням та застосуванням іноземного права. Тому людство, як тільки наростило відповідний інституційний потенціал міжнародного співробітництва (систему міжнародних організацій), почало спрощувати правове регулювання міжнародної торгівлі та міжнародного спілкування за допомогою уніфікації (частково гармонізації)⁴ матеріальних писаних норм та звичаїв у сфері міжнародних приватних відносин.

Найпоширенішим способом гармонізації та уніфікації правил міжнародної торгівлі й міжнародного спілкування став міжнародно-договірний в рамках численних міжнародних організацій, серед яких особливе місце посідають Міжнародний інститут уніфікації приватного права (УНЦДРУА) та Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ)⁵.

Напрацювання міжнародних організацій у зазначеній сфері у XX ст. стають настільки вражаючими, що у світі знову завели мову про відродження транснаціонального торгового права — *lex mercatoria*⁶.

Колізієне та уніфіковане право виступають сьогодні об’єктом вивчення науки міжнародного приватного права. Тому саме міжнародне приватне право можна вважати сучасною домінуючою формою всесвітньоцивільного права.

Але не слід забувати про те, що яким би насправді “міжнародним” не ставало міжнародне приватне право, все ж таки мова йде про регулювання лише **міжнародних** цивільних відносин та про існування двох різних правових режимів цивільних відносин: одного для національних відносин, а іншого — для міжнародних. Сьогодні вже явно простежується тенденція до поєднання цих режимів та до утворення справжнього всесвітньоцивільного права як уніфікованого приватного права у всесвітньому масштабі. І відбувається це за наступною схемою. По-перше, національні приватноправові системи визнають стрімкої гармонізації шляхом рецепції, доктрини, типових законів тощо. По-друге, гармонізовані національні приватноправові системи впливають на створення уніфікованих правил для міжнародних приватних відносин, які (правила), у свою чергу, почасти стають правилами внутрішнього цивільного обороту. Так, наприклад, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. являє собою депо більше, ніж просто уніфікований юридичний текст стосовно міжнародної купівлі-продажу товарів. Конвенція виявилася придатною для національного регулювання цього договору та формування загальних положень договірного права у багатьох країнах, у тому числі й в Україні. Згадана Конвенція є також свідченням правової конвергенції, оскільки її правила складені таким чином, що стають придатними для країн як континентального, так і англосаксонського права.

⁴ Під юридичною гармонізацією зазвичай розуміють зближення національних правових систем. Її рівновидом є уніфікація — правотворчий процес, спрямований на створення (зміну, скасування) правових норм, тотальної іншої національної правової системи. Уніфікація у сфері міжнародних приватних відносин означає створення загальних правил правового регулювання.

⁵ Варто згадати такі документи УНЦДРУА як Конвенція про представництво в міжнародній купівлі-продажу товарів 1983 р.; Конвенція про міжнародну фінансову оренду (лізинг) 1988 р.; Конвенція про міжнародний факторинг 1988 р.; Присяжні міжнародних комерційних контрактів 1994 р. (нова редакція — 2004 р.).

Не менш вражаючим є збірник ЮНСІТРАЛ Конвенція про позовну давність в міжнародній купівлі-продажу товарів 1974 р.; Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р.; Конвенція ООН про відповідальність операторів транспортних терміналів 1991 р.; Конвенція ООН про неможливі гарантії та резервні акредитиви 1995 р.; Конвенція про міжнародну уступку дебіторських заборгованості 2001 р.

⁶ *Lex mercatoria* являє собою самодостатній, автономний правопорядок, в основі якого лежать норми комерційного характеру, що були створені самими учасниками міжнародної торгівлі. Як свідчить сучасна практика, міжнародні арбітражі і навіть національні судові органи дедалі більше починають визнавати за сторонами міжнародного контракту право регулювати свій взаємовідносини за допомогою норм *lex mercatoria* [15, с. 197-217].

Про важливість та достаттєвості уніфікації ще в першій половині XX ст. переконливо писав наш великий співвітчизник академік В. М. Корсунський. Майже всі його праці в області міжнародного приватного права були присвячені дослідженню питань уніфікації міжнародного господарського права. Навіть його робота “Очерки англо-американської доктрини в практиці міжнародного частного права” (1948 р.), що була створена на основі його докторської дисертації, написана через призму його підходів щодо міжнародного господарського права. Текст саме можна сказати і про його рецензії на книгу А. Н. Макарова (1924 р.), І. С. Петерського (1925 р.), Є. І. Кельмана (1926 р.) та про статтю “Самовия в міжнародному частному праві” (1926 р.).

⁷ Конвергенція позмає в усунення відмінностей між правовими сім’ями (наприклад, континентальним та англо-американським правом) шляхом переходу окремих правових інститутів та категорій певної правової сім’ї в іншу правову сім’ю та шляхом зближення її уніфікації правових норм.

Яким чином із гармонізованого цивільного права країн світу постане нова якість — справжнє всесвітньоцивільне право? На нашу думку тут можливі два шляхи: кодифікаційний або культивативний⁸. Останній полягає в акультурації доктрин та у вихованні нової генерації компаративно мислячих юристів. Це — тривалий час діалогу правничих культур. Другий шлях, кодифікаційний, полягає у створенні (на основі вже існуючого рівня гармонізації) Всесвітнього кодексу приватного права. Здається, що це вже й не зовсім утопічна ідея. Досить згадати технічний досвід ЄСРП у запровадженні Основ законодавства, що були обов'язковими як для західних (прибалтійських) так і східних (азійських) союзних республік. На наш погляд, Основи світового приватного права могли б містити норми та інститути, щодо яких досягнута згода, з поступовим їх розширенням.

Уніформізм приватного права у світовому масштабі (головна, або справжня форма всесвітньоцивільного права) вже існує сьогодні в окремих ділянках. Наприклад, у ділянці прав людини, або — базових умов поставки тощо. До 2020 р. очікується поява Європейського кодексу цивільного (приватного) права, який, без сумніву, буде мати планетарне значення і, можливо, стане прообразом Всесвітнього цивільного кодексу.

2. Внесок України у формування всесвітньоцивільного права у сфері міжнародного приватного права

Як було зазначено вище сучасне всесвітньоцивільне право ще й досі має переважно форму міжнародного приватного права (це — колізієне право та уніфіковані (гармонізовані) матеріальні норми для міжнародних приватних відносин). Тому світова спільнота надає вагомого значення розвитку цього напрямку.

Для прикладу можна взяти колізієне право, яке “виросло” з теорії “колізії статутів” з її основними трьома правилами (статут *personale*, статут *reale*, статут *mixtum*), що позначилося з самого початку на відносній схожості колізієного права різних країн⁹. Незважаючи на історично визначену високої міри однонамітність колізієного права, людство продовжувало його уніфікувати. І хоча втілення ідеї Манчіні про світовий кодекс міжнародного приватного права [18, с. 28] виявилось непосильним завданням, нечуваної гармонізації національних колізієних законів вдалося досягти вже на рубежі ХХ-ХХІ ст.ст. на основі нової колізієної теорії.

Кодифікація колізієного права останніх десятиліть ХХст. в Австрії, Італії, Канаді (у Квебеку), Нідерландах, Німеччині, США, Швейцарії тощо уже спиралася на нову колізієну теорію, що виникла як результат взаємного впливу європейської та американської доктрин і практики міжнародного приватного права¹⁰. Суть нової теорії викладено формулою: “*principle — presumption — back to principle*”. Ця формула означає, що всі колізії в МПРП слід вирішувати за принципом найтіснішого зв'язку, презумпціями якого в окремих сферах відносин виступають визначені колізієні правила. Якщо застосування цих визначених колізієних правил не дає потрібного результату, суд у пошуках належного правопорядку повертається до власне принципу найтіснішого зв'язку. І хоча Європа здебільшого зберегла традиційний підхід щодо системи визначених колізієних правил, проте під впливом американського методу, цей підхід ставав “гнучкішим”.

З поля зору світової спільноти не випадає і договірна-правова уніфікація колізієного права. Гаазька конференція з міжнародного приватного права прийняла низку конвенцій, які уніфікують певні колізієні норми комерційного, сімейного, спадкового та інших сфер приватного права¹¹. Вражаючи результати цей процес досяг у Євросоюзі, де в рамках загального європейського приватного права фактично створено кодекс колізієного права. Мова йде про три Регламенти ЄС: один — присвячений колізієним питанням договірного права (2008 р.), другий — недоговірним зобов'язанням (діє з 11 січня 2009 р.), а третій — міжнародному процесуальному праву

⁸ У процесі підготовки Європейського кодексу цивільного права також вивчалися дві школи європейських юристів — “кодифікаторів” та “культиваторів” [16, с. 70].

⁹ Завдяки стану колізієного права виникла навіть теорія про існування міжнародних значених норм у цій сфері [17, с. 23].

¹⁰ В Європі існувала система визначених та передбачених колізієних правил (частково кодифікованих, а частково встановлених судом), побудованих на систематизації Ф. Савіні (Згідно Савіні, колізієна проблема зводиться до локалізації правовідносин у просторі. Кожен правовідношення має основний зв'язок з певним правопорядком (“ослість правовідношення”), який і треба відшукати за допомогою колізієних принципів, при цьому вирішальне значення має автономія волі). В результаті “революції” колізієного методу у США у Другому Зведенні конфліктного права (1971 р.) була втілена ідея зняття обмежень ослість правовідношення для кожної конкретної справи чи то частини справи (“*case to case approach*”). Ця теорія відома під назвою “найбільш істотного (тісного) зв'язку” (“*the most significant relationship theory*”). Система Другого Зведення конфліктного права складається із трьох елементів: привидів (політика) Роял, 6, коюючі найбільш тісного зв'язку та перекру партукварних прив'язок.

¹¹ З 1951 р. по теперішній час прийнято 38 конвенцій, із них 18 уніфікованих актів у сфері колізієного права.

(діє з 1 березня 2002 р.)¹². Таким чином, в ЄС на сьогоднішній час кодифіковано три найважливіші сфери міжнародного приватного права (колізійне договірне право, колизійне право деліктів та інших недоговірних зобов'язань, процесуальні норми щодо визначення юрисдикції та виконання іноземних судових рішень).

Природно, що Україна зможе міцно інтегруватися у світове товариство та зробити свій внесок у формування всесвітньоцивільного права тільки за умов врахування у своїй міжнародній приватноправовій політиці згаданих вище та інших світових тенденцій. З цих позицій слід подивитися і на новітній (2005 р.) Закон України про міжнародне приватне право¹³.

По-перше, слід зазначити, що в цьому Законі уже віддзеркалено нову європейську конфліктну теорію. Зокрема, передбачено, що у випадку, коли неможливо визначити право країни, що підлягає застосуванню на підставі об'єктивних колизійних норм та *lex voluntatis*, застосовується право країни, яке має тісніший зв'язок з правовими відносинами (ч. 2 ст. 4).

Недоліком побудови колизійного регулювання на основі визначеної системи об'єктивних колизійних норм є те, що охопити ними усі правові ситуації неможливо. Крім того, за конкретних фактичних обставин вони можуть викривляти принцип найтіснішого зв'язку. На подолання першого недоліку якраз і спрямоване згадане вище правило. Другий недолік такої системи (можливість викривлення принципу найтіснішого зв'язку) долається за допомогою правила ч. 3 ст. 4 Закону, згідно з яким визначене об'єктивними колизійними нормами право країни як виняток не застосовується, якщо, за всіма обставинами, справа має незначний зв'язок з визначеним правом країни і має тісніший зв'язок з правом іншої країни.

У Законі запропоновано збудувати систему колизійного права на таких (загальновищезазначених в світі) принципах міжнародного приватного права як: автономії волі сторін правовідносин; можливість широкого і повного застосування іноземного права; максимально повне врахування інтересів фізичної особи щодо її особистого і сімейного статусу; застосування до правовідносин права країни, що має з ними найтісніший зв'язок; надання суду чи іншому органу можливості творчо застосовувати колизійне право¹⁴.

Важливо зазначити, що Закон укладався з урахуванням останніх кодифікацій міжнародного приватного права у західних країнах (Австрія, Італія, ФРН, Швейцарія та ін.), а також з урахуванням нових підходів, що містяться в міжнародних договорах, котрі уніфікують колизійні норми, серед яких варто згадати і Конвенцію про право, яке застосовується до договірних зобов'язань 1980 р., і Гаазьку конвенцію про право, яке застосовується до міжнародної купівлі-продажі 1986 р., і Гаазькі конвенції з питань шлюбу, сім'ї та спадкування й ін.

¹² Регламент № 44/2001 (Брюссель I) змінив Брюссельську конвенцію про міжнародну підсудність та виконання судових рішень з цивільних і торговельних справ 1968 р.; Регламент (Рим I) 2008 р. змінив Римську конвенцію про право, що застосовується до договірних зобов'язань 1980 р.; Регламент № 864/2007 (Рим II) про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань.

¹³ Варто зазначити, що до виходу цього закону про те, як розвивалася міжнародне приватне право за роки незалежності України під кутом зору світових тенденцій варто розглядати не тільки колизійне право, але й міжнародні договори, діяльність інституційного забезпечення функціонування та розвитку міжнародного приватного права, зокрема, такі як участь України в міжнародних організаціях, судова й інші системи застосування норм міжнародного приватного права, розвиток доктрини і галузі міжнародного приватного права тощо. Про розвиток всіх цих напрямків [19].

¹⁴ Серед нових Законів, які відповідають світовій практиці кодифікації, слід зазначити загальні норми колизійного права (правова кваліфікація, установлення змісту норм іноземного права, зворотне відсилання, обхід закону, ієрархія, публічний порядок, застосування імперативних норм і т. п.).

На відміну від раніше діючого колизійного права, де можливість вибору права країни сторонами правовідносин обмежувалася в основному сферою зовнішньоторговельних угод, у Законі цьому колизійному інституту надається виняткового значення, що цілком відповідає основним засадам приватного права з його автономією волі приватних осіб. По-перше, значно розширюється сфера правовідносин, де допускається вибір сторонами права країни. По-друге, в Законі вперше визначені основні правила щодо самої автономії волі, зокрема: вибір права країни повинен бути явно виражений або прямо вичленити з дії сторін правової, умов правової чи обставин справи; вибір права країни, як правило, не обмежується комо пропозиторддик між, між якими можливий вибір; вибір права країни чи зміна рішення обраного права можуть бути здійснені сторонами в будь-який час; явно виражений вибір права може здійснюватися як у відношенні правочину в цілому, так і щодо його окремих частин.

Можливість широкого, повного і точного застосування іноземного права забезпечується, крім правила автономії волі, іншими правовими механізмами. Так, у Законі колизійні норми формуються переважно як двосторонні, вводиться система сучасних колизійних прив'язок. Обмеження в застосуванні іноземного права відносять до світової практики. Зокрема, нове право (норма) не застосовується у випадках, якщо його застосування призводить до насильств, явно несприятливих з огляду на правопорядку (публічного порядку) України.

Новизна і чіткість права країни, що підлягає застосуванню відповідно до колизійних норм, забезпечується насамперед тим, що під чинним правом розуміються не тільки матеріальні приватноправові, але і публічні норми, а в деяких випадках — і колизійні норми. Що ж стосується встановлення змісту норм іноземного права, то Законом передбачається, що при застосуванні права іноземної країни суд встановлює зміст його норм відповідно до їх офіційного тлумачення, практики застосування і доктрини у відношенні іноземній державі. Аналіз Закону дій. [20].

Незважаючи на певні недоліки увесь цей Закон, безперечно, є кроком вперед на шляху до постмодерного колізійного регулювання. Він є зрозумілим для Заходу і є гармонізованим з міжнародним приватним правом країн СНД¹⁵.

Але на даний час у порядку денному стоїть питання його удосконалення — знову ж таки під кутом зору основних параметрів сучасної форми всевітнього цивільного права. По-перше, варто усунути явні недоліки, що виникли через прорахунки влади¹⁶. По-друге, від часу інтенсивної праці розробників над проектом відповідних положень Закону (1995-1997 рр.), в ЄС відбулися істотні події в длянці МПРП, що також слід відобразити в подальших реформах колізійного права України¹⁷.

3. Всевітьоцивільне право та Цивільний кодекс України

Колізійний механізм регулювання міжнародних приватних відносин став історично можливим завдяки схожості цивільних законів цивілізованих країн. Сама схожість зумовлена об'єктивно існуючим природним приватним правом, яке зрозуміли та яким керувалися люди здавна. Найбільш вдало його записали у Давньому Римі. Римське приватне право, своєю чергою, виступило матеріальним носієм та найголовнішим чинником гармонізації сучасних приватноправових систем [23-26]. Найпотужніші кодифікації світу — Французький цивільний кодекс (Кодекс Наполеона) [27-28] та Німецьке цивільне уложення [29] — значною мірою запозичили (рецепіювали) римське приватне право¹⁸. Завдяки цим кодифікаціям римське приватне право та право цих країн поширилося на всі континенти, на вражаючий простір земної кулі.

Поряд із кодифікацією римського приватного права, Французький цивільний кодекс (ФЦК), безумовно, виявився найвдалішою історичною спробою кодифікації цивільного права усіх часів і народів. Про феноменальний вплив ФЦК свідчить факт його широкого рецепції в усьому світі: протягом 200 років існування кодексу більш ніж 70 країн світу або майже повністю скопіювали його або взяли за основу багато з його положень.

Уже у 1806 році кодекс було запроваджено в Італії, а в 1808 році — у Польщі і на території Лівонії. Поступово рецепція охопила, більшою або меншою мірою, багато країн Західної Європи, включаючи Іспанію, Бельгію, Голландію, Грецію ... Подолавши океан, ФЦК став основою Цивільного кодексу провінції Квебек (Канада), вплинув на кодекси багатьох латиноамериканських країн. Познайомившись з вплив кодексу і на цивільно-правову кодифікацію в Єгипті та в деяких інших країнах Африки і країнах Арабського Сходу. Не слабшає вплив ФЦК і в даний час, свідченням чого є новий ЦК України, багато положень якого прямо почерпнуто з положень, або виведено з принципів ФЦК.

Вплив ФЦК був настільки великим, що навіть Велика Британія, яка завжди всіляко чинила супротив кодифікації, погодилася на прийняття, свого часу, Цивільного кодексу в Індії та інших англійських колоніях.

Німецьке цивільне уложення не мало за межами німецької держави такого успіху, як його мав Кодекс Наполеона. Воно вплинуло на право Японії, Тайланду, Бразилії, Швейцарії, Австрії, Перу, Росії та інших держав, у тому числі й на приватноправову систему України — як стару, так і сучасну.

Повоєнна (у другій половині ХХ ст.) потужна інтернаціоналізація усіх сфер життя спричинила подальшу гармонізацію та конвергенцію (за допомогою нових засобів)

¹⁵ Розробники української кодифікації взяли активну участь (1995-1996 рр.) у створенні розділу "Міжнародне приватне право" моделі Цивільного кодексу для країн СНД (Модель). Розділ Моделі про міжнародне приватне право виявився запозиченням і майже у повільному темпі зазнав відновлення в нових цивільних кодексах Білорусі (1999 р.), Вірменії (1998 р.), Казахстану (1999 р.), Киргизстану (1999 р.), Узбекистану (1996 р.). Звичайний вплив Моделі мала також на створення відповідного розділу нового ЦК Росії (2001 р.).

¹⁶ Так як українські фахівці були фактично творцями розділу Моделі про міжнародне приватне право, зрозуміло, що в основу української кодифікації міжнародного приватного права було покладено ідеї та формулювання Моделі.

¹⁷ Серед цих прорахунків можна назвати ряд неточностей, пов'язаних уже із структурою Закону. На наш погляд, принципом сучасного міжнародного співробітництва суперечить ст. 11 Закону, яка встановлює принцип взаємності при застосуванні іноземного права. Слід зауважити, що в Законі не вдалося відокремити відносно повну кодифікацію норм міжнародного цивільного процесу. Останній опинився "розриваним" між трьома актами: Законом, ЦПК 2004 р. та ГПК. Дублювання норм цих актів, що відображають у своїх формулюваннях, засаду основи для чисельних колізій. Критичні зауваження до закону див. [21].

¹⁸ Наяр., нести зміни та доповнення у відомостях з назви Реданменту ЄС Рим II, Див. [22].

¹⁷ Прийняти в Європі у ХІХ ст. Цивільний кодекс Франції (Кодекс Наполеона) та Німецьке цивільне уложення відіграли значну роль в утвердженні принципів європейських революцій, у створенні сучасного європейського суспільства, розвитку вільного підприємництва. Вони мали велику стабілізуючу силу. Так у Франції кодекс забезпечив правопаступливість суспільного життя та правового розвитку Франції, незважаючи на численні революції та перервати протягом ХІХ-ХХ ст.ст. Цивільні кодекси несуть у собі також могутні потенціали економічної інтеграції держав. Можна стверджувати, що створення сучасного Європейського Союзу стало можливим саме завдяки цивільно-правовим кодифікаціям ХІХ та ХХ ст.ст.

приватного права різних країн.

У перспективі стає можливим уніформізм приватного права у всесвітньому масштабі. На даний час вражаючих здобутків набула гармонізація приватного права на регіональному рівні, передовсім у Європейському Союзі [30]. **Причому виникнення європейського приватного права виступає одним із етапів формування світового позитивного приватного права, яке буде найбільш наближеним до конфігурації природного приватного права.** Так само, як колись європейське міжнародне публічне право стало прообразом сучасного міжнародного права [31, с. 114], приватне право ЄС може стати моделлю уніформованого всесвітньоцивільного права.

Потреби єдиного європейського ринку від самого початку скерували законотворців Європейського Союзу на пошук шляхів гармонізації та уніфікації окремих, найважливіших для економіки, сфер приватного права. Численні інструменти зближення права (конвенції, регламенти, директиви) були прийняті у таких приватноправових сферах, як підприємницькі товариства, страхування, трудовий найм, комерційне представництво, споживчий кредит, захист споживачів, цінні папери, промислова власність тощо.

Праця над зближенням дуже вузьких сфер приватного права можуть стати великі системні акти. До 2002 р. були розроблені Принципи європейського договірного права¹⁹.

Розробка Принципів європейського договірного права завжди розглядалася певним етапом на шляху створення Європейського цивільного кодексу²⁰. У 2003 р. подальше зближення матеріального приватного права ЄС пропонується просувати через такий специфічний інструмент як Загальна система координат (*Common Frame of Reference*).

Проміжний Проект Загальної системи координат під назвою "Принципи, визначення та модельні правила Європейського приватного права" з'явився в електронній мережі для ознайомлення та коментарів на початку 2008 р. (www.law-net.eu)²¹. Його розробили дві групи дослідників: Група з Європейського цивільного кодексу (*Study Group*), яка є наступником "Комісії Ландо", та Група з існуючого приватного права ЄС (*Acquis Group*). До Проекту інкорпоровано частково змінені положення Принципів європейського договірного права. Проте він іде далі — пропонує також і загальні правила щодо окремих договорів, недоговірних зобов'язань та речового права²².

В умовах ринкової економіки та інтеграційних зусиль України її приватне право у своїх принципових положеннях повинно стати тотожним приватному праву найрозвиненіших країн світу. Яскравим прикладом врахування нормотворчого зарубіжного досвіду став новий Цивільний кодекс України, проект якого створювався на основі широкого використання правових підходів, втілених у цивільних кодифікаціях Франції, Німеччини, Швейцарії, Нідерландів, провінції Квебек, у Модельному ЦК для країн СНД та у міжнародних документах. Можна констатувати, що ЦК України органічно ввійшов до гармонізованої сім'ї цивільних законів країн світу, а цивільне право зарубіжних країн стало для нас "ближчим" та зрозумілішим.

Прийняття нового ЦК (навіть в існуючому, досить спотвореному вигляді, порівняно з його проектами після першого і другого парламентських читань, і який знаходиться в оточенні неринкового Господарського кодексу²³ та похідного від нього законодавства, що протидіють Цивільному кодексу) є, безперечно, найсуттєвішим кроком на шляху демократичних перетворень за всі роки реформ у незалежній Україні.

На таку оцінку документ заслуговує, передовсім, завдяки концепції кодифікації приватного права України, елементи якої вдалося здебільшого втілити в ЦК. Концепція кодифікації цивільного права, створена розробниками ЦК протягом 1990-х років, мала вигляд багаторівневої системи, в якій на верхньому щаблі містилися її макроскладові (ідея природного приватного права, співвідношення природного права та закону, складники

¹⁹ У 1976 р. датським професором О. Ландо була виведена ідея підготовки Європейського зводу контрактного права. Процес створення європейського договірного права *de facto* розпочався 1982 р. в рамках Європейської комісії з договірного права (Комісія Ландо) та завершився в 2002 р. створенням третьої частини Принципів європейського договірного права (для попередні частини "Принципів" опубліковані відділкою у 1994 та 1997 рр.) [32].

²⁰ Вже у 1989 р. Європейським Парламентом приймається резолюція, яка ставить на порядок денний підготовку роботу щодо цього епохального документу. Ідея гармонізації приватного права ЄС надзвичайно захопила академіч та інші правові кола в Європі, що призвело до появи чисельних ініціативних груп, які працюють над різними проблемами у цій сфері. Бажаням є залучення до цього руху й українських фахівців [33].

²¹ У жовтні 2009 р. на сайті розміщено остаточний текст Проекту.

²² Проект Загальної системи координат складається з 10 Книз: Загальні положення; Договори та інші правові; Зобов'язання та зобов'язальні права; Окремі договори та права і обов'язки, що виникають із таких договорів; Ведення чужих справ без доручення; Недоговірна відповідальність із заподіяння шкоди; Безвідстрочене задоволення. Книги VIII-X стосуються окремих чинків речового права. Цей академічний Проект можливо стане моделлю для *Common Frame of Reference*.

верховенства права у приватноправовій сфері, система та принципи приватного права, структура позитивного (писаного) приватного права та ЦК, універсалізм природного та писаного приватного права, зокрема, адаптація приватного права України з відповідним правом ЄС тощо), а на нижчих — теорії окремих інститутів, їх частин та окремих положень.

Варто спеціально наголосити на тому, що концептуально розробка ЦК України здійснювалася на основі природно-правових теорій, згідно з якими закони держави не регулюють відносини, а лише покликані наблизитися до (чи цілком відповідати) конфігурації правовідносин, що походять безпосередньо від Природи (Бога, “Розуму” чи “Логосу”). У цьому плані, серед багатьох відповідних його положень, найвидатнішою є ст. 3 ЦК, де визначено, що загальними засадами цивільного законодавства є: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність²⁴.

Велике значення для функціонування усієї системи приватного права має об’єктивація принципів справедливості, добросовісності та розумності²⁵. По-перше, вони акумулювали в собі всі інші принципи цивільного права. По-друге, застосування всіх інших принципів цивільного права не повинно мати наслідком несправедливий, нерозумний та недобросовісний результат (наприклад, у ст. 627 ЦК йдеться про обмеження принципу свободи волі вимогами розумності та справедливості). По-третє, власне ці принципи і є доконечною сутністю права та вказують на його природне походження.

Зважаючи на те, що концептуально в основу розробки ЦК було покладено теорію природного права, у ньому найповніше було втілено ідеї верховенства права²⁶.

Можна ще й далі наводити основні параметри ЦК України, завдяки яким ми засвідчили свою відданість основним цінностям такого цивілізаційного явища як приватне право²⁷.

Подальший розвиток ЦК України та усього приватного права має здійснюватися на основі ідеї всевітньої цивільного права як правової методології. Передовсім слід скасувати Господарський кодекс²⁸, який (з-поміж численних своїх вад) встановлює окреме від ЦК правове регулювання таких базових інститутів приватного права як суб’єкти, речове та договірне право тощо. І це при тій, що всевітньоцивільне право, яке перебуває в стадії свого формування, встановлює єдине регулювання, зокрема, договірних

²³ З цього приводу слід пригадати, що українські цивілісти протягом всіх років незалежності наголошували на недоцільності та загрозливому характері концепції господарського права та Господарського кодексу (див., напр. [34]). Але в угорі тотального наступу на демократію, права людини та цивілізовану ринкову відносини, свідками якого ми були всі останні роки, Господарський кодекс все ж таки був прийнятий Верховною Радою у 2003 р.

²⁴ Перелічені загальні засади або принципи не складають вичерпного їх переліку та покривають різні за обсягом масиви приватних відносин, правозастосування тощо.

²⁵ Закріплення загальних засад цивільного законодавства у ЦК свідчать, перш за все, про підтвердження законодавцем “періодичерма” цивільного законодавства, яким виступає природне право, що випливає з раціональності та розумності. Воно складається з норм та принципів, які визначають поведінку людей у суспільстві незалежно від змісту права (норми цивільного законодавства та міжнародні договори України).

²⁶ Перелічені у ст. 3 ЦК принципи за своєю природою є приписами природного права. Їх природно-правовий характер не втрачається і у разі їх оформлення у позитивному праві. По-перше, зміст цих принципів не може виводитися лише з помовки позитивного права. По-друге, обмеження, встановлені законом щодо дії цих принципів, мають відповідати критеріям природного права, а саме розумності, суспільній необхідності, пропорційності, тощо.

²⁷ Звідси принципи мають загальнооб’єктивний характер і тому їх дотривання та втручання при законотворенні та розгляді конкретних правових ситуацій є обов’язковою вимогою закону. Практичне значення цього положення полягає, зокрема, в тому, що суд повинен не лише механічно аналізувати конкретний аналітичний матеріал у вигляді юридичних документів, а й осмислювати принципи та цілі, що лежать в основі їх прийняття. Крім того принципи повинні застосовуватися при вивченні провали в законодавстві (аналогії права) (ст. 8 ЦК).

²⁸ Принципи справедливості, добросовісності та розумності (так само як й інші засади ст. 3 ЦК) виконують в українському приватному праві до відношення до позитивного права, договорів, звичай тощо інтерпретаційну, доповнювану та виправну функції.

²⁹ Про втілення ідей верховенства права в кодифікації цивільного права загальном див., зокрема : [35, с. 486-487].

³⁰ Цивільний кодекс країн СНД також найбільш іх правовій системі до зрозумілих в світі систем права країн з ринковою економікою.

³¹ Вони прийняті в період з 1994 по 2002 рр.

³² Сучасна школа господарського права за допомогою Господарського кодексу фактично намагалося звужити сферу свободи, сферу приватного права, оскаржила сама концепція господарського права, так само як колись більшовики, нічого приватного в економіці не визнає. Говорячи про “амішаний”, “публічно-приватний” характер так званих “господарських відносин”, вони насправді відібрали перевагу не приватним свободі і рівності, які виступають приватною праву, а принципу ієрархії та субординації, що є властивим для публічного права.

³³ Господарський кодекс перетворив Україну на “сфероїдний” плацдарм для проведення жадливого правового експерименту (див.: [36]). Нова влада після 2004 р. неодноразово заявила про необхідність скасування цього антиринкового акта, але він ще й досі діє, помилкуючи коліями у підприємницькій сфері.

відносин, не тільки у споживчій та комерційній сферах, але й на національному та міжнародному рівнях.

Інтенсивні роботи з опрацювання проекту ЦК України припали на середину 90-х років ХХ ст. Минуло вже майже 15 років. Тому сучасний його текст потребує коректив з погляду найостанніших досягнень у формуванні всесвітньоцивільного права²⁸.

Список використаних джерел

1. Харитонов Є. О. Приватне право і цивільне право / Є. О. Харитонов // Цивільне і сімейне право України : [Навч.-практ. посіб.] Вид. друге, перероб. та доп. / За ред. Є. О. Харитонova, А. І. Дришлюка. — Х. : ТОВ "Одісей", 2003. — С. 13-14.
2. Кошанина Т. В. Частное право : [учебник]. — М. : Эксма, 2009. — С. 53.
3. Сибільов М. М. Загальна характеристика сфери приватного права / М. М. Сибільов // Правова система України : історія, стан та перспективи : у 5 т. — Х. : Право, 2008. — Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. — С. 21-22.
4. Энциклопедия законоведения. Сочинение д-ра прав и ординарного профессора Константина Неволлина. В 2-х томах. — К. : Типография университета Св. Владимира, 1839-1840.
5. Незабитовский В. А. Учение публицистов о междоусударственном владении / В. А. Незабитовский — К. : Университетская типография, 1860. — 66 с.
6. Комаровский Л. Международное право / Л. Комаровский // Энциклопедический словарь. Т. XVIII. А. — СПб., 1896. — С. 915-916.
7. Казанский П. Е. Учебник международного права публичного и гражданского / П. Е. Казанский. — Одесса, 1902. — С. 493-524.
8. Мережко О. О. Концепция *lex mercatoria* і міжнародне приватне право / О. О. Мережко // Міжнародне приватне право : Актуальні проблеми / За ред. А. Довгєрта. — К. : Український центр правничих студій, 2001. — С. 113-115.
9. Грабарь В. С. Материалы к истории литературы международного права в России (1647-1917) / В. С. Грабарь. — М., 2005.
10. Капустин М. Н. Международное частное право : [конспект лекций] / М. М. Капустина. — Ярославль, 1873. — 73 с.
11. Стоянов А. Н. Черчки истории и догматики международного права / А. М. Стоянов. — Х., 1875. — 742 с.
12. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Ф. Ф. Мартенс. — СПб, 1883. — Т. 2.
13. Эйхельман О. О. Заметка о международных трактатах и международном частном праве / О. О. Эйхельман. — К., 1890. — 99 с.
14. Эйхельман О. О. Черчки из лекций по международному праву / О. О. Эйхельман. — К., 1900. — 394 с.
15. Мережко А. А. *Lex mercatoria*: теория и принципы транснационального торгового права / А. А. Мережко. — К., 1999. — С. 197-217.
16. Гайдюлін О. Основні напрями "європеїзації" контрактного права та перспективи приєднання до неї України / О. Гайдюлін // Юридичний журнал. — 2008. — № 11.
17. Богуславський М. М. Международное частное право / М. М. Богуславський. — М., 2006.
18. Вилкова Н. Г. Договорное право в международном обороте / Н. Г. Вилкова. — М., 2002.
19. Довгєрт А. С. Міжнародне приватне право на сучасному етапі розвитку України / А. С. Довгєрт / Українське право. — 2004. — № 1 (17). — С. 151-163.
20. Довгєрт А. С. Реформа колізійного права в Україні / А. С. Довгєрт // Проблеми правового регулювання комерційних відносин в умовах їх інтерналізації : [Коллективна монографія] / За заг. ред. О. Д. Крутчана. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. — С. 7-46.
21. Міжнародне приватне право : Науково-практичний коментар / За ред. А. Довгєрта. — Х. : Одісей, 2008. — 352 с.
22. Yearbook of Private International Law. Vol. IX. 2007. — The Hague : Kluwer Law International, 2008. — P. 1-222.

²⁸ Сучасна школа господарського права за допомогою Господарського кодексу фактично намагався зрушити сферу свободи, сферу прийнятого права, оскільки сама концепція господарського права, так само як колись бимаркантизм, нічого прийнятого в економіці не визнає. Говорячи про "заміщення", "публічно-приватний" характер так званих "господарських відносин", вони насправді віддають перевагу не принципам свободи і рівності, які властиві приватному праву, а принципу ієрархії та субординації, що є властивим для публічного права. Господарський кодекс перетворив Україну на "свердловий" плацдарм для проведення жалюзяного правового експерименту (див.: [36]). Нова влада після 2004 р. неодноразово заявляла про необхідність скасування цього антириноквого акта, але він ще й досі діє, помножуючи коламі у підприємницькій сфері.

²⁹ Для ілюстрації візьмемо правила тлумачення договорів. Відповідно до ст.ст. 213 та 637 ЦК при тлумаченні умов договору береться до уваги, перш за все, однедне для всього змісту договору, значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Це так зване буквально або граматичне тлумачення. Сьогодні від переваги буквального тлумачення слів вже відмовилися. У всіх модерних актах (Принципи європейського контрактного права, Принципи міжнародних комерційних договорів УНЦДРУА, Загальна система координат) передбачається, що тлумачення договору відбувається у відповідності із загальним наміром сторін, або у відповідності із значенням, яке розумні люди надади би договору при схожих умовах [37, с. 131-144]). Таким чином, у всесвітньоцивільному праву, що формується, немає пріоритету буквального тлумачення договорів.

23. Харитонов Є. О. Рецепція римського права / Є. О. Харитонов. — Одеса, 1997. — 286 с.
24. Харитонов Є. О. Історія приватного права: Східна традиція / Є. О. Харитонов. — Одеса, 2000. — 260 с.
25. Харитонов Є. О. Історія приватного права: Західна традиція / Є. О. Харитонов. — Одеса, 2001. — 328 с.
26. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : [підручник] / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. — К., 2003. — 512 с.
27. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / [Пер. с франц. В. Захватаев] / Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. — К. : Істина, 2006. — 1008 с.
28. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / [Пер. с франц. В. Захватаев] / Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. — К. : Істина, 2004. — 544 с.
29. Гражданское уложение Германии ; [Пер. с нем.]; Науч. редакторы — А. Л. Маковский и др. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — 816 с.
30. Fundamental Texts on European Private Law. — Portland, 2003. — 524 p.
31. Мережко А. А. Наука политики международного права: истоки и перспективы / А. А. Мережко. — К., 2009.
32. Lando O., Beale H. Principles of European Contract Law / Lando O., Beale H. — The Hague/London/Boston, 2000. — 561 p.
33. Towards a European Civil Law. — The Hague/London/Boston, 1998. — 652 p.
34. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. А. Довгерта. — К. : Український центр правничих студій, 2000. — 336 с.
35. Головатий С. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. / С. Головатий. — К. : Вид-во “Фенікс”, 2006. — Книга 1. Верховенство права: від ідей — до доктрини. — С. 486-487.
36. Кузнецова Н. С. Передмова / Н. С. Кузнецова // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. — Х. : Право, 2008. — Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. — С. 11.
37. Мережко А. А. Договір в частині права / А. А. Мережко. — К., 2003.

Надійшла до редакції 10.06.2009
Рекомендована до друку 19.06.2009

